

POTI V ZNANSTVENOST

Od utopije do znanosti — in nazaj

Obračun ob pravkar slavljени Marxovi stoletnici je pokazal, da je njegova misel doživela nesluten praktični sloves in uspeh, da pa je povzročila in povzročala dvome, sume in odpore interpretativne vrste. Toda te interpretativne inačice so skoraj vedno izšle iz političnih gibanj ali vsaj iz političnih razlogov ne iz analitične refleksije. Tako bi lahko rekli, da je bil znanstveni razmislek žrtvovan politični akciji, za kar se tako razlogi kot krivda začnejo že pri Marxu. Seveda so za tak razvoj tudi čisto historični, a pozabljeni razlogi; prav se mi zdi, da vsaj enega povemo: tako imenovani marksizem, se pravi interpretativna tradicija, ki je nastala brez poznavanja nekaterih temeljnih del, ki pa so obvezna za vsakršno presojo znanstvenosti Marxove misli. Tisto, kar je v prvih 50. letih po Marxovi smrti veljalo za marksizem je veljalo in zdi se, da marsikje in marsikdaj še velja, za klasični ortodokсни marksizem, s katerim se še marsikdaj meri druge marksizme (slovenska praznovanja 100-letnice so npr. ta moment prezrla, ali ga ne spoznala?). Prav ta dela pa so tista, zaradi katerih se je sploh šele zares moglo postaviti vprašanje Marxovega odnosa do znanosti (Althusser, Veyne, itn.): *Kritika heglvske pravne filozofije* je splošna in celovita anti-spekulativna kritika, *Rokopisi iz l. 1844* so pravzaprav program »pozitivne znanosti«, ki naj prekine s kantovsko antinomijo med znanostjo narave in metafiziko (nepreseženo v Heglovi logicistično-monistični postavitvi); *Nemška ideologija* je kritika spekulativne filozofije in pragmatičnega relativizma »stališč«, »občih mest«, ene in druge strani.

Marx je torej prodiral (ni preprosto šel) od filozofije k znanosti, da bi utemeljil svojo socialno videnje (vizijo?), marksizem pa je šel obratno: od znanosti k filozofiji. In zato je v obdobju II. internacionale in še dolgo pozneje veljalo, da sta »znanstveni socializem« in »marksizem« takorekoč sinonima.

Vsa Marxova miselna pot je šla ravno nasprotno kot zgodovina marksistične teorije po njem. Tako teoretska stališča poznega Marxa prevladujejo v zgodovini zgodnjega marksizma, v poznejšem (novejšem) pa so uveljavljene ideje zgodnjih Marxovih del.

Marx je sicer razmeroma zgodaj prišel do teze, da je izvor nepravčnosti in nečlovečnosti kapitalističnega sistema v območju ekonomskih odnosov, vendar ni bil zadovoljen z utemeljitvijo svojih argumentov (zato je nastal »*Kapital*«) — zato je pravzaprav ves razvoj Marxove misli potekal v iskanju poti (za svojo

utopijo) z nezanesljivega in netrdnega filozofskega ozemlja na tla znanstveno in empirično veljavnih zakonitosti, kjer da ni več prostora za dvome.

Zagovarjanje nasprotja med utopijo in znanostjo je ena tistih lastnosti, ki, med drugimi, veljajo za dokaz vernosti in zvestobe »marksističnemu« dogmatizmu. Ne mislim le na najbolj skrajne oblike, denimo na to, da je bilo v stalinskem času prepovedano navajati Fouriera in Saint-Simona med predhodniki marksizma. Th. More, R. Campanella, R. Owen, W. Morris, so bili vir posomeha, če so se že morali kje znajti. Tu nas ne zanimajo pragmatični razlogi za te prepovedi, ampak teoretski nespোরazumi, ki še vedno obstajajo in zamenjujejo utopično zavest z imaginacijo in fantazijo, čeprav je po našem mnenju upravičeno postaviti tudi vprašanje, če sta ti dve v znanosti res prepovedani oz. neobstoječi. Seveda utopija lahko ima podobo imaginarnega — ne samo v literarnih oz. samo umetniških formah — kadar pa v utopijah ne prevladuje element imaginarnega, takrat si nadenejo formo znanosti.

Marxov epistemološki okvir zastavlja znanstveno spoznavnost družbe kot postopnega in integralnega zgodovinskega sklopa: ekonomije, (prava), morale itn. Zato je treba zastaviti vprašanje o marksovskem epistemološkem modelu in o tem, kako se je ta oblikoval, kar ni vprašanje o nastanku marksizma, ampak vprašanje o nastajanju in avtonomnosti družbenih ved. Tudi iz Danielsovega pisma Marxu, ki smo ga dodali k našemu prispevku, je mogoče ugotoviti, da je Marx mnogo bolj kot Feuerbach poudarjal težnjo po »nadomestitvi« starega monolitnega, izključno filozofskega *znanja* s pozitivnimi artikulacijami znanstvenega *spoznavanja*, katerega je resda videl razdeljenega po specifičnih značilnostih naravoslovnih in družbenih ved. Prav v okviru te temeljne epistemološke predpostavke je mogoče in celo potrebno preveriti, če so te Marxove konkretne izpeljave točne, katere in tudi zakaj.

Dejstva so npr. takšna: nekatere Marxove analize so se obrnile zoper njegov *revolucionarni projekt* (poudarek je na projektu in ne na revolucionarnem) — to pa je, denimo, planificirano gospostvo ekonomije; produktivizem, ki ga je Marx formuliral, pa tudi kritiziral, je postal etabilirana ideologija tako razvitega kapitalizma kot sedanje faze socializma, ideologija rasti, ki se sklicuje na Marxa, je skoraj brez pridržkov sprejeta v kapitalističnih in socialističnih sistemih.

V 20. letih 20. stoletja so se razkrile velike metodološke in empirične težave prav ekonomske teorije marksizma: zagovorniki tez iz *Kapitala* niso mogli na noben način opraviti z njihovimi kritiki in morala je nastati dilema: ali sprejeti poraz na teoretskem polju (in zapustiti marksizem) ali pa prenesti težišče marksizma iz ekonomije na neko področje, kamor kritika težje seže — in jasno je, da je to prav točka, ki jo je Marx zapustil, kot ne dovolj utemeljujočo — na točko utemeljevanja vizije (utopije) družbenega videnja, v filozofijo. Rodno mesto opravičevanja utopij je filozofija, ker ničesar boljšega ni. Torej je že pri Marxu filozofsko zasnovanje prihodnosti in tudi razumevanja utopij *pred* ekonomskim.

Morda je pri tem potrebno opozoriti predvsem na dva vidika oziroma načina, ki ju je Marx štel kot najustreznejša za analitično premišljanje o prihodnosti (ne za čisto predvidevanje). Eden je tako rekoč filozofični: Marx si prizadeva konstituirati prihodnjo emancipacijo človeka oziroma človeštva s preučevanjem in uporabo zgodovinske dialektike. Efektivno družbeno nemoč, romantično determiniranost z boljšim prihodnjim svetom in refleksijsko poljubnost utopičnega mišljenja Marx zavrača in poskuša teoretsko preseči —

ne odstopa pa od radikalnih političnih pobud, torej na militantni ravni ostaja v okviru utopičnih zahtev. Če v tem primeru pravzaprav ni nujno zagledati in proglasiti Marxa za protislovnega, pa v drugem načinu, bolj družbeno-ekonomskem, Marxovega prodiranja v utemeljevanje prihodnje družbe, določeno protislovje obstaja že na ravni metode: konkretni predmet Marxove konkretne analize je bil sistem razrednega gospodstva, iz nje pa je dovolj abstraktno proizvedena postkapitalistična družba, družbena formacija, ki je svobodna asociacija. Toda zasuk v utopično mišljenje je na primer koncepcija *planskega* gospodarstva kot cilja v tej svobodni asociaciji; medtem ko je v realni oziroma realistični predpostavki plansko gospodarstvo sploh šele pogoj za nastajanje novega položaja družbenih individuov glede na njihov materialni produkcijski proces.

Glede na predmet pričujočega razmišljanja ni potrebno, da naprej vztrajamo pri iskanju ne-uresničenosti Marxovih predvidevanj. Pozornost poskušam obrniti na izgubljeno besedico *mogoče*, iz katere je mogoče izpeljati t. i. Marxov posibilizem, ki bi, teoretsko utemeljen, mogel odpomoči dogmatskim vulgarizacijam »ortodoksnega marksizma«. Če naj misel ohrani koncept možnega, ga mora »dialektizirati« — v najboljši pomenski tradiciji te sintagme. Zato se Marxova osvobodena družba, asociacija svobodnih ljudi, začena že v dinamiki, krizi in logiki razvoja kapitalistične družbe in na njeni podlagi utemeljuje koncept razumevanja zgodovinskih možnosti. Osrednji raziskovalni koncept postane par »mogoče — nemogoče« in ne »mogoče, verjetno, nemogoče« — vsako zase. Raziskovati je torej treba pogoje možnega in razloge ne-možnega znotraj Marxove refleksije — (npr. *pogoje za možnost kapitalizma in pogoje za možnost preseganja kapitalizma*; ali *razloge nemožnega za komunizem itn.*), bolj kot »realnost« kapitalistične družbe. Misel se ne ustavlja na realnosti, ampak se premešča v polje potencialnosti, kar zahteva novo konceptualno zastavitev (rehabilitacijo) *utopistične* misli, kar je potrebno tudi glede na to, da se je zlasti v »marksistični« tradiciji oprijemajo pretežno negativne in peyorativne konotacije. *Grundrisse* danes veljajo za epistemološki temelj vsake artikulacije družbenega spoznavanja kot znanosti. Poleg tega naj, z nedopustno ohlapnostjo, omenim še to, da se je prvih 50 let razprava o znanstvenosti marksizma prevesila na Engelsa (zaradi del »Od utopije do znanosti« in »Dialektike narave«) in na *metodo kapitala*.

Z vidika refleksije, ki se z njo tu ubadam, bi zdaj morali razkriti in afirmirati interpretativni nesporazum, če ne rečem zmoto, večine Marxovih razlagalcev, ki je nato, kot je to običajno, pogojila druge zmote. Poudarjali so, do paroksizma, njegov »realizem« in ga spremenili v teorijo »realnega«, kar naj bi bil smisel materializma. Ne samo, da je togo vztrajanje na kategoriji realnega produktivno le za še hitrejši in doslednejši proces dogmatizacije — saj realno, navsezadnje, pomeni opravljeno, končano, definitivno — ampak je tudi ne-resnično, je zastranitev v teoretski interpretaciji. Če to povežemo še s povečevanjem določenega determinizma oz. historicizma pri Marxu, ki mu je pripisoval vrednotenje in genezo sedanjega izključno na podlagi preteklih izvorov, dobimo pozitivizem, ki je na politični in ideološki ravni obarvan voluntaristično, v aplikativni teoriji, v izobraževalnem procesu, na primer, pa kantoniziran. Če oponašam prevladujočim ali vsaj zelo številnim interpretiranjem Marxa nemarne vulgarizme, to nikakor ni pretiran očitek: navsezadnje ne bi mogli razložiti njegove teorije in ne politike revolucije, če bi v Marxu res bilo to, kar ti interpreti najdejo.

Če ob »realno« umestimo in damo pravo težo *potencialnemu*, možnemu, se izognemo nadalje tudi surovi, grobi ločitvi na utopični in znanstveni socializmu, ki je doživel pri Marxovih nadaljevalcih podlo obsodbo, ki je sterilizirala imaginacijo in s tem vso misel. Marx sam je, kot vemo, zavračal vsak očitek o utopizmu. Pazil je, da ni predvideval prihodnje družbe oz. družbe prihodnosti, razen per negationem — se pravi z raznimi nehanji, odmiranji, »konci« — kapitalističnega produkcijskega načina, države, prava, represivnih institucij itn. ne pa s kataklizmami (razen, če za to štejemo totalno revolucijo), ki so značilne za negativne utopije in utopije tipa science-fiction. Če je utopizem pri Marxu vsebovan v pričakovanju prihodnjega (bližnjega)* propada premaganega kapitalističnega produkcijskega načina, ali v predvidevanjih o koncu dela, trga, denarja, pa je hkrati utopizem presežen s tem, da pričakovanje ni čakanje, ampak je iskanje oz. ugotavljanje možnosti (pogojev možnosti). Nekaj, kar je mogoče, pa se realizira ali pa ne. Kar se realizira je bilo pač mogoče, toda možnosti nastajajo, jih produciramo. Teorija možnosti, ki vključuje zgolj resnično/pravo/in napačno, ter vzpostavlja možno, rehabilitira tudi vprašanje dialektike »mogoče — nemogoče«, potencialnega, in le-to zamenjuje z nujnostjo, ki se izteče v premočrtni determinizmu. Sodobna marksistična teorija na veliko uporablja pojma »težnja« in »možnost« in poskuša z njima utemeljevati utopije. E. Bloch piše: »... Kar najbolj temeljito moramo razlikovati abstraktne utopije od tistih, ki postanejo konkretne. Predvsem družbene utopije so lahko bile abstraktne, ker njihovo projektiranje ni bilo posredovano z obstoječo težnjo in možnostjo...« (Tübingenski uvod u filozofiju, Nolit, Beograd 1966, str. 116). Izraz »možnost« je nedvomno zelo prikladen, ker je dvosmiseln (npr. nekdo je »uresničil vse svoje možnosti« ali »ima pred seboj — velike možnosti«); prehod od tega, kar izraz možnost objektivno pomeni do njenega vrednostnega — zgolj pozitivnega — pomena je skoraj neopazen. Zato je treba na tem mestu uvesti tudi Blochov pojem »objektivno-realne možnosti« in ga — glede na naše zgornje razmišljanje — razumeti v perspektivi uresničitve; se pravi: če je objektivno-realno mogoče, da se nekaj zgodi, to še ne pomeni, da je dobro, da se to zgodi in da si je treba prizadevati, da se zgodi.

(Naj si na tem mestu dovolim literarni preskok: znano je, da so utopije v 20. stoletju nastopile predvsem kot antiutopije, kot literarna zvrst, zlasti družbeno-politični roman. Nemara ni boljšega načina za pojasnitev razlogov in izhodišč antiutopije kot je motto Berdjajeva iz A. Huxleya *Brave New World* (1932): »Utopije se danes zdijo mnogo bolj uresničljive kot se je včasih mislilo. In danes smo pred mnogo bolj tesnobnim vprašanjem: »Kako preprečiti, da bi se zares ne uresničile?«)

Bloch si je zelo prizadeval, da bi marksistični viziji prihodnosti ne bilo mogoče očitati, da je abstraktna in neizdelana utopija, ampak, da je konkretna. Po mojem mnenju je Blochov (in nekaterih drugih marksistov) napor odveč in pravzaprav napačen, ker Marxovo vizijo prihodnosti loči od utopije zgodnjih socialistov-utopistov tudi to, da so le-ti zelo dlakocepsko, natančno in predvsem avtoritarno posegali in urejali vse posameznikovo življenje in celoto družbenih odnosov; prav zato tudi nikoli niso bile politični vzor.

Če se vrnemo k razmerju marksizma in utopizma, potem moramo ugotoviti, da ortodoksna marksizma nikakor ne skrbijo Marxova napačna pred-

* V pismu, ki ga je Marx pisal Engelsu (8. 12. 1857) potem, ko je končal *Grundrisse*, je rečeno: »Delam kot nor cele noči na povzemanju svojih ekonomskih študij, da bi bile končane vsaj osnove preden nastopi *délué*.« (MEW 29, str. 22.) (Podčrtala N. P.)

videvanja, ker se njihova ortodoksija nanaša samo na metodo — veruje v metodo. (Lukács, Povijest i klasna svijest, Naprijed, Zagreb 1970, str. 51—52.) To je stališče ortodoksnih neomarksistov: trdna odločenost, da se Marxova vizija prihodnosti ohranja kot ideal, kljub temu, da opažajo problematičnost posamičnih predvidevanj. Zato Marxove vizije ne predstavljajo kot ideal, ki bi ga večina ljudi štela za najboljšo možno družbeno ureditev, temveč kot vizijo prihodnosti, ki je sprejemljiva zato, ker je filozofsko utemeljena (v Marxovih tekstih!). In tako moramo ugotoviti, da (in tu lahko navežemo na Danielsovo pismo) iz antropologije mladega Marxa ne izhaja njegova vizija prihodnosti v smislu ugotavljanja, kaj človek je, ampak v smislu prepričevanja, celo zahteve, kaj mora biti.

V teoretski analizi konceptov in vsebine marksizma in utopizma je potrebno interpretacijo obeh (na praktični ravni pa »prehod« od utopizma do znanstvenega socializma) prenesti iz zgolj metodoloških okvirov v kontekst epistemološke utemeljenosti utopične zavesti v družbeni teoriji nasploh. Z opustitvijo samo metodološke razlage, razpade tudi očitek o nezadostnosti utopistov, ki da je posledica (samo) nerazvitih zgodovinskih okoliščin, v katerih se je njihova misel pojavila. Zgodovinske utopije s svojimi konkretnimi in do kraja izdelanimi družbami prihodnosti so sicer res že same zgodovinsko presežene in njih ideali danes nesprejemljivi, toda utopiji imanentna ideja je bolj odločna: namreč, da so interesi ljudi glede prihodnosti ne samo različni, ampak celo nasprotni. Nauk, ki iz tega sledi bi torej lahko bil: vizija prihodnosti, ki se obdrži, mora biti in ostati abstraktna in v pozitivnih vrednostnih konotacijah. Kot taka je obče sprejemljiva. Zato je bil tudi konec utopij proglašen iz zgodovinsko-družbenih razlogov, ne iz teoretske nezadostnosti utopičnih vsebin in predlogov; torej vedno je iz zunajmiselnih, zunajteoretskih okoliščin priveden nazaj na teorijo, ne iz nje: v enih razlagah je konec utopij nastopil, ker se je pojavila socialistična družba, v drugih zaradi znanstvenega značaja zgodovinskega materializma, v tretjih zaradi empiričnega preboja industrijske družbe. Kakor moramo biti pozorni na to, da po nepotrebnem ne istovetimo utopije z določenimi vsebinami in temami družbene imaginacije, pa tudi ne smemo zanemariti nekaterih njenih formalnih in strukturalnih značilnosti. Družbena imaginacija dobi utopično funkcijo, kadar hoče konkretizirati svoje predstave tako, da se izrecno in organsko sklicuje na vsakdanjost, pri čemer si nadene kot kriterij in vodilo »znanje« oziroma znanstvene in racionalne kriterije za uveljavitev svojega okvira. Ta diskurz pa si lahko nadene eno od obeh pglavitnih oblik klasične utopije — imaginarno potovanje ali idealni politični projekt in se izraža na videz v množici jezikov (političnem, filozofskem, pedagoškem, urbanističnem itn.) ter v kontekstu in v smislu, ki jih spreminja in usposablja na drugačen način od izvirnega.